

'नटसम्राट' व 'किंग लिअर' या नाटकांचे शोकात्म स्वरूप

डॉ. यशवंत राऊत

मराठी विभाग कर्नाटक कॉलेज धारवाड

Email- rautyashawantkud@gmail.com

शोकनाट्याचा प्रारंभ इ. स. पूर्व सहाव्या शतकात झाला. या शोकनाट्याचे मूळ ग्रीक वाङ्मयात धार्मिक उत्सवात आढळते. 'डायोनियस' ही ग्रीक लोकांची उपास्य देवता होती. 'डायोनियस' या देवतेला प्रसन्न करण्यासाठी ग्रीक लोक वर्षातून एकदा उत्सव साजरा करीत होते. या उत्सवावेळी ग्रीक लोक नृत्य, गायनाचे कार्यक्रम साजरे करत होते. या उत्सवामधून पुढे शोकनाट्याचा जन्म झाला. या संदर्भात Simsatt and Brooks म्हणतात,

“Ancient Greek tragedy grew out of the worship of Dionysus. The satyr chorus – originally the band of ecstatic worshipper was the womb of dialogue.”¹

अर्थात वार्षिक उत्सवावेळी डायोनियस देवताच्या समोर नृत्य-गायन करणाऱ्या वृंदात हळूहळू संवादाला प्रारंभ झाला व त्यातून पुढे नाट्य उदयास आले. भारतीय साहित्यामध्ये शोकनाट्याचा प्रारंभ फार विलंबाने झालेला आहे. म्हणून हसोकनाट्याची बीजे ही पाश्चिमात्य वाङ्मयामध्ये पहावी लागतात.

Tragedy या शब्दाची मूळ उत्पत्ती ग्रीक भाषेत सापडते. 'Tragos' या मूळ शब्दातून Tragedy हा शब्द आलेला आहे. Tragedy या शब्दातला मराठीत शोकांतिका नाट्य, करुणनाट्य, दुःखांतिका असे अनेक शब्द सांगता येतात. येथे शोकांतिकेचा शेवट फक्त दुःखपूर्ण नसतो. ट्रॅजेडी संबंधी बोलताना मो. द. ब्रह्मे म्हणतात,

“ट्रॅजेडी म्हणजे करुण रसात्मक नाटक किंवा करुणनाट्य नव्हे; कारण ट्रॅजेडीची ही संज्ञा पाश्चात्यांना विशिष्ट अर्थाने वापरली आहे. तो अर्थ संस्कृत साहित्यशास्त्राला अभिप्रेत नाही. संस्कृतातील करुणनाट्य म्हणजे गंभीर नाट्य होय. ट्रॅजेडी नव्हे. नाटक करुण रसात्मक जरी असले तरी ते ट्रॅजेडी या सदरात बसणार नाही. म्हणून करुणनाट्य हा शब्द पुरेसा वाटत नाही.”² येथे ब्रह्मे यांचे मत अचूक वाटते. तसेच ट्रॅजेडी संबंधी गो. तु. पाटील म्हणतात, “ट्रॅजेडी ही अ ते ज्ञ आरपार अ भारतीय म्हणजेच पाश्चात्य वस्तू आहे.” पाटील यांचे मत योग्य वाटते. कारण ट्रॅजेडी अ भारतीयच आहे. म्हणून शोक हे हृदय हेलावून टाकणारा असतो. ज्या नाट्यामुळे प्रेक्षकाच्या मनावरील सतत होणारा परिणाम कलाकृतीचा विचार करत असताना त्या कलाकृतीचा रसिकाच्या मनावर होणारा एकूण परिणाम महत्वाचा असतो. यावरून त्या कलाकृतीचे श्रेष्ठत्वही ठरत असते. शोकनाट्याच्या बाबतीतही हाच निकष लावायला पाहिजे. शोकनाट्यात

अरिस्टॉटलने सहा महत्वाच्या घटकांचा विचार मांडलेला आहे. उदा. कथानक, स्वभाव, शब्दयोजना, विचार, दृश्य व गीत या सहापैकी कथानकाला शोकनाट्याचा आत्मा मानतात.

'नटसम्राट'चे शोकात्मक स्वरूप

नटसम्राट हे वि. वा. शिरवाडकरांचे श्रेष्ठ शोक नाटक आहे. पण विलियम शेक्सपियर यांच्या 'किंग लिअर' या नाटकाच्या तोडीचे मात्र नाही. 'नटसम्राट' हे मराठीतील सर्वश्रेष्ठ नाटक असले तरी 'किंग लिअर' हे जगप्रसिद्ध शोक नाट्य आहे. 'नटसम्राट' या नाटकात अप्पासाहेब बेलवलकर हे शोकनाट्याचे नायक आहेत. या शोकनाटकाची सुरुवात अप्पासाहेबांच्या स्वगत भाषणाने होते. ते आपल्या संपत्तीची समान वाटणी नंदू व नलूला करून देतात व आपल्या जीवनाचे, भविष्याचे स्वप्न पाहू लागतात. फार सुखाने आपले जीवन भरून जाईल असे त्यांना वाटू लागते. संपत्तीची वाटणी करतानाही ते कावेरीची गोष्ट ऐकत नाहीत. पण कावेरी त्यांना सल्ला देताना म्हणते,

“पुढचं वाढलेलं ताट द्यावं, पण बसायचा पाट देऊ नये माणसाने.”^४

पण अप्पासाहेब आपल्या पत्नीचा (कावेरीचा) सल्ला ऐकत नाहीत. म्हणून त्यांच्या जीवनात समस्यांचा डोंगर उभा रहातो व त्यांच्या यातनांना, वृद्धापकाळातील समस्यांना प्रारंभ होतो. अप्पासाहेब हे मनस्वी अहंकारी आहेत. मी एक सर्वश्रेष्ठ नट आहे हे ते विसरू शकत नाहीत. म्हणून अप्पा म्हणतात की, “माझी पृथ्वी वेगळीच होती. कवींच्या प्रतिभेनं निर्माण केलेली, थिएटरमधील अंतराळात तोलून धरलेली, चंद्रसूर्यानं नव्हे तर रंगमंचावरील दिव्यांना प्रकाशित केलेली रुपया आण्यांचे जमाखर्च माझ्या या जगात कधी पोहचलेच नाहीत.” (नटसम्राट – पृ.११) आणि आता अप्पांना रुपया आण्यांच्या व्यवहारी जगात वावरावे लागते. त्या जगामध्ये अप्पा आता एकरूप होऊ शकत नाहीत. नाटकामध्ये अप्पासाहेब हे आपल्या मुलाबरोबर बारा वर्षे राहतात. या बारावर्षांच्या काळामध्ये ते आपल्या नातीबरोबर खेळत असताना नाटकातील स्वगत भाषणे मोठमोठ्याने हातवारे करणारे अप्पा आपल्या उच्च पदस्थ असलेल्या मुलाच्या घरात अनोळखा वाटतो. अप्पांना नाट्याभिनयाविषयी अहंकार-अभिमान आहे. पण नंदूच्या व त्याच्या पत्नीच्या दृष्टीने अप्पा हे त्यांच्या संसारातील स्वास्थ्य विघडविणारे दुर्गुण झाले आहेत. अर्थातच या शोकनाट्यातील अप्पांचा अहंकारांची भावनाच त्यांच्या नाशाला, दुःखाला कारणीभूत होते म्हणून सांगता येते.

प्रस्तुत नाटकात अप्पासाहेबांचे जीवनच वेगळे आहे. ते या व्यवहारिक जीवनाशी, जगाशी एकरूप होऊ शकत नाहीत. त्यांच्या नातीला (ठमीला) तिची खेळायला, बोलायला मज्जाव करते. खेळताना दिसली तर ओढून नेते. तसेच त्यांचा मुलगा नंदा म्हणते, “बारा वर्षापूर्वी या प्लॅटमध्ये आपण राहायला आलो.” (नटसम्राट-पृ.२३) म्हणजे षष्टाब्दी समारंभानंतर बारा वर्षे होऊन गेली आणि इतकी वर्षे आपल्या म्हाताऱ्या आई-वडिलांना मुलानं वागवलं व त्यांना मनापासून सांभाळण्याचा प्रयत्न केला आहे असे दिसून येते. अप्पा आपली सारी संपत्ती पुढचा-मागचा विचार न करता वाटून देतात. तरी त्यांना याबद्दल काही सुख-दुःख वाटत नाही. कदाचित अप्पांनी आपल्या पत्नीचा सल्ला ऐकून पसे सारे बँकेत ठेवले असते तर, मुलांना आपल्या वागण्यामुळे त्रास झाला म्हणून ते घर सोडून बाहेर आले, तेव्हा कावेरीच्या औषधपाण्याचा खर्च

करता आला असता. आपल्याला पाहण्याकरता आता कोणी नाही, हे समजून आपल्याकडील असलेले पैसे ते स्वतःसाठी वापरून घेता आले असते. थेट मुलीवर विश्वास ठेवून ते मुलीकडे गेले, पण ती मुलगीच त्यांच्यावर चोरीचा आरोप ठेवते. तेव्हा सुद्धा जर त्यांचे पैसे त्यांच्याजवळ असते तर त्या पैशांचा भरोशावर ते कोठेतरी बाहेर आरामात राहिले असते. म्हणून 'गुळ असेल तेथे मुंग्या येणारच' यानुसार जर त्यांनी आपली संपत्ती वाटून दिली नसती तर, कदाचित पैशाच्या आशेने म्हणा, नाहीतर प्रेमासाठी म्हणा त्यांची मुले त्यांच्याकडे आली असती. म्हणून जीवन जगत असताना कोणीही आपल्याकडील जी संपत्ती आहे, ती कोणालाही देऊन मोकळे होऊ नये. आपण जोपर्यंत जीवंत आहोत तोपर्यंत. आपल्याकडे म्हातारपणासाठी तरी थोडीफार संपत्ती राखून ठेवली पाहिजे. नाती तर या कलियुगात कोण कोणाला पहातोय हे माहीत नाही. जर आपल्याकडे थोडीफार संपत्ती असली तर त्या संपत्तीच्या आमिषाने तर मुले म्हातारपणी आधार देतील. अन्यथा अप्पासाहेब बेलवलकरांसारखी हालत होण्यास वेळ लागत नाही. म्हाणूस वाईट नसतो, तर माणसाचे म्हातारपण फार वाईट असते. म्हणून माणसाने नेमही फार विचार करून जीवन जगावे लागते. पण अप्पासाहेब बेलवलकरांना उपरोक्त कोणत्याच गोष्टीची तमा नव्हती. ते फक्त आपल्याच जगामध्ये जीवन जगले, म्हणून तर त्यांच्या बरोबर त्यांची धर्मपत्नी कावेरी सुद्धा अनाथासारखी मरून जाते. मेल्यानंतर अप्पाशिवाय त्यांच्या मुलाबाळांना सुधा अंत्यसंस्कार करण्याची मुभा मिलत नाही. अशा या मानी स्वभावाच्या नायकाला फार दुःखात्मक अनुभव वाटतच नाही. म्हणून त्यांची सून वेळोवेळी आपमान करताना म्हणते,

“हे आम्ही किती दिवस आणि का म्हणून सहन करायचं? केवळ हा वीस हजार रुपड्यांचा फ्लॅट तुम्ही आम्हाला घेऊन दिलं म्हणून?”

“साता जन्माचा दावा साधल्याप्रमाणे माझ्यापोटच्या पोरीलादेखील माझ्यापासून दूर ओढताहेत. आपले चिखलाचे पाय आमच्या गालिचावर आणून आमचे संसार गलिच्छ करण्याचा तुम्हाला अधिकार नाही.”

अशा शब्दात त्यांची सूनबाई अप्पासाहेबांचा वेळोवेळी अपमान करते. कारण दोघेही सासू-सासरा यांची तिला व अप्पांच्या मुलाला अडचण होते. हे ज्यावेळी अप्पांना समजते तेव्हा अप्पा म्हणतात,

“तुमच्यासारखे नवरे म्हणजे बायकांनी कमरेला खोचलेले हातरूमाल! लव्हेंडर शिंपडलेले नुसते हातरूमाल!”

असे ते आपल्या मुलाचा पाणऊतारा करताना दिसतात. कारण अप्पा हे एक श्रेष्ठ नटसम्राट आहेत. म्हणून ते नाट्यसृष्टीतून बाहेर येऊ शकत नाहीत. हा त्यांच्या वयोमानाच्या दृष्टिकोनातूनही स्वभावात आलेला हट्टीपणा आहे. त्यामुळे अप्पांच्या शोकात्म अनुभवाना व यातनांना कारणीभूत झाला आहे. कावेरीला अशाचा अपमानित जीवनाचा कंटाळा येतो. म्हणून ती आता आपण घर सोडून जाण्यास अप्पांना प्रवृत्त करते व आपल्या मुलीकडे राहीनगरला जाण्यास सिद्ध होतात. राहीनगरला येऊन पोचतात. मुलीचे पती फार मोठे साहेब आहेत व जावईबापूंचे साहेब श्री कळवणकर व सौ. कळवणकर 'हॅम्लेट' हे नाटक बसवत असतात. स्वतः ते भूमिका करीत असतात. तेव्हा त्यांना अप्पासाहेब बेलवलकर हे श्रेष्ठ नट आहेत हे समजताच ते अप्पांना भेटायला म्हणून ते जावईबापूंच्या घरी रहायला येतात. तेव्हा अप्पा त्यांच्याकडे

दुर्लक्ष करतात. तसेच श्री. कळवणकर त्याचवेळी गणपतराव जोशींचा अपमान करतात श्री कळवणकर अप्पांना म्हणतात,

“माफ करा. पण गणपतराव, बालगंधर्व, केशवराव ही सगळी भाकड लिजेन्ड्स आहेत. एक विकृत मॉरबिड समाधानासाठी निर्माण झालेली मी गणपतरावांची चित्रं पाहिली आहेत. चरित्र वाचलं. आय डॉट बिलीव्ह ही वॉज ए ग्रेट अक्टर, नॉट ईव्हन ए गुड अक्टर शिकारीतल्या हाकाऱ्यासारखी आरडा-ओरड करण्याची परंपरा तेथूनच सुरु झाली आहे. (नटसम्राट-४४)

अशा शब्दात ते गणपतराव जोश्यांचा अपमान, त्यांच्या नाट्यदेवताचा अपमान करतात. ते अप्पा सहन करू शकत नाहीत. म्हणून त्याचा स्वाभिमान व गणपतरावांविषयीची आदराची भावना उफाळून येते आणि अप्पा कळवणकरांना म्हणतात,

‘तुम्ही चालते व्हा’ म्हणून ओरडून सांगतात. त्यामुळे नलूला आपल्या नवऱ्याच्या साहेबांचा अपमान आपल्या घरात अप्पा करतात ते नलूला आवडत नाही. त्यामुळे नलूच्या संसारातील सुख की अप्पांचा स्वभाव यातील विरोधाचा प्रश्न निर्माण होतो. म्हणून ती संसारातील सुखाला महत्व देते व अप्पांना व कावेरीला (तिच्या आई-वडिलांना) ती आऊट हाऊस मध्ये राहण्याची व्यवस्था करते. त्यामुळे अप्पांना आता जिवानाचा कंटाळा येऊ लागला आहे. पोटची मुलेच त्यांना समजू शकत नाहीत, पण विठोबासारखा नोकर अप्पांबरोबर एकनिष्ठेने वागतो.

यासंदर्भात मो. द. ब्रह्मे म्हणतात, “विठोबा, त्यांचा नोकर अप्पांचा एकनिष्ठ भक्त बनतो.”^५ (नटसम्राट एक अभ्यास, पृ-४१) हे प्रा. ब्रह्मे यांचे मत बरोबर वाटते. कारण काही लोक घरातल्या लोकांवर विश्वास ठेवतात, पण काळाचा महिमा म्हणून नोकरांवर विश्वास ठेवून झाल्यावर नोकरच विश्वासू होत आहेत. पुढे तर नलूचे यजमान नलूकडे पगाराचे पैसे आणून देतात. ते पैसे ती पतीच्या सूटमध्ये ठेवते व विसरून जाते. त्यामुळे ते पैसे चोरीला गेले म्हणून नलू जन्मदात्यावर चोरीचा आरोप घालते. आपल्याच आई-वडिलांचे ट्रंक तपासून पहाते. त्या ट्रंकमध्ये अप्पासाहेब बेलवलकरांनी कावेरीचा चंद्रहार विकून पैसे आणून ठेवतात, ते पैसे अप्पांनी चोरले असे समजून त्यांचा अपमान करते. पण पुढे ते पैसे जावईबापूच्या सूटमध्ये ठेवल्याची आठवण नलूला होते व अप्पांची माफी मागताना दिसते. पण वेळ फार झालेली असते. अप्पा व कावेरी रात्रीचे कोणालाही न सांगता नलूचे घर सोडून जातात. पुढे वाटेत कावेरीला जास्त ताप येतो. रात्री झोपेतच ती मरण पावते आणि अप्पांच्या जीवनात आणखी एक मोठा दुःखाचा पर्वत कोसळतो. त्यांच्या आसऱ्याचे छत्र हरपते. अप्पांवर एकापाठोपाठ अनेक संकटे कोसळत असतात. पण ते कदाचित कोठेही डगमगताना दिसत नाहीत. पण त्यांच्या मुलीने त्यांच्यावर ज्यावेळी चोरीचा आरोप करते, त्यावेळी मात्र ते कासाविस होताता. ते सहन होत नाही.

अशाप्रकारे ‘नटसम्राट’ या नाटकात अप्पासाहेब बेलवलकर हे मानी स्वभावाचे नटसम्राट आहेत. अप्पांच्या मनातील संग्राम व संघर्ष हे या शोक नाट्यातील कौटुंबिक तणावातून व प्रेम संबंधातून निर्माण झालेली आहेत. त्यामुळेच अप्पांच्या जीवनात समस्या निर्माण होताना दिसतात. तसे ‘किंग लिअर’ या नाटकात किंग लिअरच्या मनात आपली परमप्रिय मुलगी कॉर्डेलिया हिने आपल्यावर असेच खूप प्रेम करते असे

सांगावे, असे किंग लिअरला वाटते. पण आपल्या बहिण्यांप्रमाणे आपल्या वडिलांना खोटे सांगण्यास ती तयार नसते. म्हणून कॉर्डेलिया आपल्या पित्यावरच सर्व प्रेम करते असे ती सांगायला तयार नाही. म्हणून ती म्हणते.

“haply when I shall wed, that Lord whose hand must make my pliont shall carry.

Half my love with him, half my care and duty. (King Lear P.90)

यामुळे किंग लिअरच्या जीवनामध्ये शोकांतिकेला प्रारंभ होतो.

किंग लिअर नाटकाचे शोकात्म स्वरूप

विलियम शेक्सपिअर यांचे 'किंग लिअर' हे श्रेष्ठ शोकनाट्य आहे. 'किंग लिअर' हे नाटक शेक्सपिअर यांचे फार मोठी कलाकृती आहे. या नाटकाचे जागतिक भाषेमध्ये भाषांतर वि. वा. शिरवाडकर यांनी 'नटसम्राट' या नावाने मराठीमध्ये आणले आहे. 'किंग लिअर' या नाटकाचा 'किंग लिअर' हा ट्रॅजिक हिरो आहे. तो आता वयोवृद्ध झालेला आहे. त्याला आता कसली दगदग नको आहे. म्हणून तो आपले राजपद व संपत्ती आपल्या तीन राजकुमारांमध्ये – रेगन, गॉनरिल व कॉर्डेलिया यांना वाटून देण्याचे ठरवितात. त्यांची लहान राजकुमारी कॉर्डेलियावर फार प्रेम असते. तिनेही आपल्यावर असेच सर्वस्वी प्रेम करावे असे त्याला वाटते. पण कॉर्डेलिया आपल्या पित्याला स्पष्टपणे नकार देताना म्हणते, “I love your majesty According to my bond; nor more nor less.

Haply when I shall wed, that lord whose must take my plight shall carry.

Half my love with him, half my care and duty. Sure, I shall never marry like my sisters to love my father all.”⁶

यामुळे राजाला फार राग येतो. पण या आधी राजाच्या मोठ्या दोन राजकुमारी रेगन व गॉनरिल ह्या आपल्या पित्याला फक्त खुष करण्यासाठी खोटं बोलतात व फक्त राजावरच आपले प्रेम आहे, अशी खोटी ग्वाही देतात. राजा आपली राजसत्ता व संपत्ती या दोघींनाच वाटून एतात. पण लहान राजकुमारी कॉर्डेलियाला काहीच देत नाहीत. पण ज्या राजकुमारींना आपले सर्वस्व देऊन टाकतात, त्याच राजकुमारांच्या कृतज्ञ होतात. शेवटी राजाला ठार मारण्यापर्यंत त्यांची मजल जाते. पण लहान राजकुमारी कॉर्डेलिया त्यांच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी हजर होते. सर्व काही विसरून ती महान नायिकेप्रमाणे मानवतेच्या दृष्टिकोनातून ती आपल्या पित्याचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करते. कारण ती पितृ ऋणातून मुक्त होण्याचा प्रयत्न करते. म्हणूनच ती शेवटपर्यंत आपल्या पित्याशी कृतज्ञ राहण्याचा प्रयत्न करते. पण तरी राजा लिअरचा शेवटी शोकात अंत होतो आणि याला कारत फक्त राजाच्या चुकीच्या धोरणामुळे, चुकीच्या निर्णयामुळे त्याच्या स्वतःच्या मुलीच राजावर षडयंत्र रचून स्वतःबरोबर सर्वच जण या नाटकात मृत्युमुखी पडताना दिसतात व शेवटी लिअर कुटूंबच उद्ध्वस्त होताना दिसते.

संदर्भ

१. Wimsatt and Brooks, 'Literary criticism A short History', Indian Edition (1964), P-563.
२. ब्रह्मे, मो. द., 'शोकनाट्य', मराठी नाट्य तंत्र, १९६४, पृ. क्र.५
३. पाटील, गो. तु. 'नटसम्राट : समीक्षा', चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, जळगाव १९८६, पृ. क्र.७७.
४. शिरवाडकर, वि. वा., 'नटसम्राट', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई २०२०, पृ. क्र.१५.
५. ब्रह्मे मो. द., 'नटसम्राट : एक अभ्यास', व्हिनस प्रकाशन, पुणे, १९७३, पृ.४१.
६. Kenneth Muir, Arden Shakespear, Paper Book (edited) – King Lear- Methuen and Co. Ltd, London, P-90.